

Виклики XXI століття: погляд зсередини на світову динаміку у сфері глобальної політики



Віктор Петрович Андрушенко — ректор Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, доктор філософських наук, професор, академік АПН України, заслужений діяч науки і техніки України.

Народився 1 січня 1949 року в с. Совинка Конотопського району Сумської області. Закінчив філософський факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Обіймав посади заступника декана, заступника проректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка; був головою експертної ради ВАК України з філософії та соціології; першим заступником Міністра освіти України; директором інституту вищої освіти АПН України. Здійснив

координацію робочої групи з підготовки Національної доктрини розвитку освіти України у ХХ столітті. Автор близько 300 наукових праць, серед яких 12 індивідуальних і близько 25 колективних монографій, підручників, навчальних посібників для студентів вищих навчальних закладів.

Охопити минуле століття одним поглядом і визначити пріоритети соціокультурної динаміки ХХІ ст. надзвичайно важко, якщо й узагалі можливо без деякого спрощення, схематизації. Десятки, сотні, тисячі подій, нагромадження фактів, імен, суперечностей не вміщуються в сухі сторінки наукового тексту, раціонально сконструйовану схему, аналітичну оцінку. Епоха охоплюється думкою поступово. Знання про неї формується повільно, викристалізовується послідовно через узагальнення, єдність думок, конструктивний компроміс, дискурс суперечливих поглядів, оцінок та прогнозів. Яким же було ХХ століття? Які події визначали його сутність і спрямованість? Які герої назавжди залишаться в історії, з чікими іменами на вустах людство буде жити й діяти в ХХІ столітті?

Цей погляд започаткували фундаментальні філософські, культурологічні, історичні узагальнення від «Логічних дослідів» Е. Гуссерля (1900 р.) до «Історії західного мислення» Р. Тарнаса (1991 р.). Сюди ж ми відносимо такі фундаментальні праці, як «Протестантська етика і дух капіталізму» М. Вебера, «Процес» Ф. Кафки, «Незадоволення культурою» З. Фрейда, «Повстання мас» Х. Ортеги-і-Гасета, «Осягнення історії» А. Тойнбі, «Втеча від свободи» Е. Фрома, «Буття і ніщо» Ж. Сартра, «Розмова на путівці» М. Хайдеггера, «1984 р.» Дж. Оруелла, «Феномен людини» Тейяр-де-Шардена, «Політика досвіду» Ленка, «Межі зростання» Д. Медоуза, «Способи створення світу» Гудмена, «Філософія і зеркало природи» Рорті, «Третя хвиля» О. Тоффлера тощо.

Поза всяким сумнівом, «внутрішній погляд» на історію ХХ ст. формувався і з участю таких відомих філософів, культурологів і політиків, як Освальд Шпенглер, Карл Барт, Бертран Рассел, Томас Манн, Карл Ясперс, Карл Поппер, Пітірим Сорокін, Альберт Швейцер, Герберт Маркузе, Збігнев Бжезинський, Жак Дерріда, Ілля Пригожин і багатьох інших, чий праці назавжди ввійшли в історію науки і культури.

Кожен із названих авторів виокремлював у поточному столітті головне, особливе і неповторне, пов'язував з ним еволюцію в майбутнє, обґрунтовував пропозиції щодо практичних дій. Характерно, що багато в чому історія ХХ ст. розгорталася саме за цими прогнозами й обґрунтуваннями. Осягнення історії за «внутрішнім поглядом» могло б бути повним лише за умови повного й послідовного аналізу кожної з праць названих і не названих авторів. Зрозуміло, зробити останнє просто неможливо. У жодній країні світу, в жодному з університетів ми не вбачали навчального курсу, який би претендував на послідовний виклад синтетичної історії ХХ ст. за поглядами згаданих мислителів. І все ж підсумки (нехай навіть попередні) підбивати треба. Запитання «яким в ідеалі бачили ХХ ст. його сучасники» і «яким воно стало насправді» потребує розгорнутої відповіді. Не претендуючи на істину в останній інстанції, спробуємо викласти свої попередні висновки.

Осягнення історії ХХ ст. формувалося протягом самої ж історії, тобто одночасно з її безпосереднім ходом і з участю безпосередніх свідків історичних подій. Цим обумовлена значущість оцінки і водночас її певна суб'єктивність. Велике бачить-

ся на відстані! Відстані ж до ХХ ст. у 2003 р. практично ще не існує. Тому, залишаючи неупереджене осягнення дійсної історії ХХ ст. майбутнім поколінням, спробуємо охопити його рефлексією лише попередньо, користуючись інтелектуальною підтримкою тих, хто зміг висловити про нього своє неупереджене судження, ще у ХХ ст.

...«Спочатку було Слово»... Так розпочинається одна з версій трактування людської цивілізації. За іншими версіями вона складається з епох, ер, періодів, століть тощо. Однак слово не лише було «спочатку». Воно пронизує цивілізацію загалом. Як духовний стрижень, як логіка розвитку епохи, як її принцип і її початок. Отже «Слово» було початком і нашого часу. У 1900 р. помер найпопулярніший філософ ХХ ст. Фрідріх Ніцше... Його раніше таврували як «...украї реакційного німецького філософа-ідеаліста, відвертого апологета буржуазної експлуатації і агресії, прямого попередника фашистських «ідеологів» (Краткий философский словарь. — М., 1952. — С.341). Його твори вилучали з бібліотек. Студентам заборонялось про нього навіть згадувати. І все ж...

...Щоб «стати Людиною» — благородною, творчою і гуманною, — людина повинна відмовитись від тих моральних і культурних цінностей, які не витримали випробування часом, посоромили себе перед історією й обтяжують цивілізаційний поступ у майбутнє. Людина повинна стати дитиною «по той бік добра і зла», розпочати творення нової системи цінностей, спираючись на власну волю як жадобу до життя, благородства і справедливості. Таке «слово» залишає людству великий Ніцше. Від нього й розпочалась одна з версій інтерпретації нашої історії. Однак почули і зрозуміли це слово далеко не всі і не так. Та й історичні події розвивалися багато в чому не так, як їх прогнозував філософ.

Дехто ввійшов в історію ХХ ст. зі старим «словом». Як відомо, ще одне передбачення висловили у ХІХ ст. представники німецької філософії Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Відомий «Маніфест комуністичної партії» 1848 р. був саме тим «словом», що більш як на століття «задурило голови» знедоленим, які прагнули до елементарного людського буття — праці, соціального забезпечення, творчості і культури. Політичні радикали осідлали це прагнення буквально, запліднили безпідставними обіцянками й підштовхнули до збурення, протесту, револю-

ції. Потік історії ХХ ст. пішов двома річищами: одне з них — як зміцнення фундаментальних загальнолюдських засад цивілізації, моралі і культури; інше — як революційна стратегія нищення старого світу й творення світу нового, комуністичного, нової цивілізації, яка б розірвала пуповину зі «старою».

«Мы наш, мы новый мир построим, кто был ничем, тот станет всем!», — проголошували адепти комуністичної революції. Однак з нічого, як відомо, ніщо не виникає. Так воно зрештою і вийшло. Але ж до цього сучасні покоління мали дійти самотужки! Через жертви війни і страждання, через гулаги і фашистські концтабори, сталінський терор і тотальну підпорядкованість особистості державі, партії, вождеві. Люди зрозуміли: виходити із загальноцивілізаційного процесу небезпечно. Потоки історії, звичайно ж, плинули дотично, перехрещувалися, «конфлітували» один з одним. Смогою найвищої ворожості стала Друга світова війна, боротьба з фашистською Німеччиною та її союзниками, згодом — «холодна війна», період якої датується 1946—1986 рр. минулого століття. Друге річище історії, яке трактується як загальноцивілізаційне, розгорталося не менш агресивно, ніж перше, і аж ніяк не було гуманнішим. Згадаємо колоніальні, релігійні, Першу світову та інші війни.

Та звернімося до початків історії ХХ ст. Перше десятиліття: М. Планк започатковує основи квантової фізики; Е. Гуссерль звертається до людства з принципами феноменології; відроджується інтерес до генетики Г. Менделя; брати Райт здійснюють перший політ на моторному аероплані; з'являються записи А. Ейнштейна щодо спеціальної теорії відносності, фотоелектричного ефекту та броунівського руху; в Росії вибухнула перша революція; Махатма Ганді розвиває вчення про ненасильницьку боротьбу за незалежність; США захоплюються прагматизмом Вільяма Джеймса; Макс Вебер дарує цивілізації свою знамениту «Протестантську етику...»; Слово Ф. Ніцше намагаються переосмислити Бернард Шоу і Зигмунд Фрейд, Анрі Бергсон і Густав Юнг, Бертран Рассел і Уайтхед; марксистську доктрину перелицьовують на російський лад Володимир Ленін і Микола Бухарін, Лев Троцький і Йосиф Сталін. Всесвітня історія жила передчуттям поглиблення вододілу єдиного світового потоку. Ним стала Російська революція 1917 р.

«Десять днів, що потрясли світ» — таку оцінку дав Жовтневій революції американський письменник і публіцист

Джон Рід. Оцінка виявилася загалом реалістичною. Світ справді здригнувся. Подібного історія ще не знала: експропріація експропріаторів, «червоний терор», ліквідація приватної власності, диктатура класу (пролетаріату), партії, вождя, репресії і голодомор, тоталітарна держава й претензії на світову революцію — в таких головних характеристиках сприймалася російська революція світовою громадськістю. Такою загалом вона й була насправді. Певні зміни в житті народів колишньої царської Росії, звичайно ж, відбулися.

Використовуючи методи жорстокого примусу, насильства, залякування і терору, тотальної пропаганди ідеологізованої культури, більшовицька влада ліквідувала неграмотність населення, здійснила індустріалізацію держави, ініціювала творчу самодіяльність народу і водночас спрямувала її в ідеологічно обумовлене русло.

Оцінюючи революцію загалом, мисляча громадськість дедалі рельєфніше викристалізовувала думку про те, що позитивні зрушення, обумовлені нею, є надто слабкою втіхою порівняно з тим соціальним злом, якого заподіяла революція людству, світовій цивілізації та культурі. Мільйони жертв нівелюють будь-який позитивний результат. Але це лише один бік справи. Другий же полягає в тому, що майже третину людства революція зіштовхнула зі стовпової дороги розвитку цивілізації, спричинила буйний розквіт соціальних деформацій та катаклізмів. Означений потік історії набув яскраво забарвленого насильницького, конфронтаційного характеру. І це зрозуміло. Насильницьким шляхом революція навряд чи може привести до народження більш досконалої демократії. Ймовірнішим є інше: насильство відкриває шляхи утвердження недемократичних режимів. Радянське суспільство стало тоталітарним, а отже — джерелом загрози для всього демократичного й цивілізованого світу.

Другий потік історії також викристалізовувався небезпечно й небезконфліктно. Класові, територіальні, економічні конфлікти стрясали світ і окремі держави. Тяжко, хворобливо людство (особливо Європа) пережило Першу світову війну й породжені нею криваві процеси, відродження трудових ресурсів та виробництва, становлення оновлених політичних систем, культурних цінностей та моралі. Націоналізм став одним

з головних факторів конфліктів і розпаду колоній, складання нової політичної мапи світу.

Проте історія рухалася далі. Науково-технічний прогрес став одним з найважливіших рушіїв соціального прогресу. З подивом і захопленням світ зустрів загальну теорію відносності славнозвісного А. Ейнштейна (1916 р.). Не менше захоплення викликали перше громадське радіомовлення, пояснення квантової механіки Шредингером, принцип невизначеності Гейзенберга та принцип доповнюваності Н. Бора. Маніфест «Наукове світорозуміння», запропонований віденським гуртком всесвітньовідомих учених, відкривав дорогу до індустріалізму, технізації та технологізації виробництва. Здавалося б, ще крок, ще одне відкриття, і людство вступить у нову індустріальну епоху. Однак у справу, як майже завжди недоречно, втрутилася політика. Над світом нависла загроза нацизму і фашизму як руйнівників цивілізації. Людству судилося пройти випробування Другою світовою війною. І тут західні демократичні режими пішли навіть на союз з іншим диктатором — Й. Сталіним, аби врятувати цивілізацію.

Наслідки війни — жахливі: мільйони загиблих, безліч зруйнованих, спалених, знищених міст і сіл, заводів і фабрик, надбань світової культури. Світ після війни знову, як і після російської революції 1917 р., став іншим — післявоєнним. Потоки історії — загальносвітовий і комуністичний — попрямували паралельними курсами, залякуючи один одного ядерними бомбами, ракетами різної дальності, бактеріологічною й хімічною зброєю, екологічною катастрофою тощо.

«Холодна війна» — етап глибокої й напруженої конфронтації між СРСР і його союзниками з одного боку, й розвинутими західними державами, з другого, — практично до початку 90-х років визначала загальну світову атмосферу, характер міжнародних відносин та процесів, спрямованість розвитку економіки, політики і культури. Протистояння, недовіра, гонка озброєнь привели до створення двох протилежних світів — економіко-правових, моральних і соціокультурних систем, вороже налаштованих одна проти одної. Між цими світами виросла сумновідома «залізна завіса», символом якої стала Берлінська стіна, що на декілька десятиліть розділила нацьковуваних один на одного колишніх консолідованих громадян єдиної великої держави.

Авторитет СРСР — одного з головних борців проти фашизму і переможців у Другій світовій війні був надзвичайно високим. Мало хто знав, якими жертвами далася ця перемога. Люди лише здогадувалися про втрати. Дехто в світі чув про ГУЛАГ, злочини сталінізму і тоталітаризму. Однак чутки придушувалися масовою пропагандою про відбудову господарства, розвиток, а згодом і розквіт системи, утвердження свободи особистості в суспільстві, яке прямує у комуністичне майбутнє. Як і яким чином жили люди у цьому суспільстві, мало хто знав тоді по другий бік «залізної завіси».

А жили люди бідно: тяжка праця і мізерна зарплата, постійний дефіцит і довжелазні черги за предметами повсякденного вжитку, гучна, пишномовна політична пропаганда щодо свободи волевиявлення та творчої самореалізації особистості й тотальний ідеологічний пресинг, що зводив можливості особистості в буквальному розумінні нанівець.

Так званий «соціалістичний табір» нарощував свою агресивність до іншого світу. Він викривав «пороки капіталізму» і водночас переконував у «перевагах соціалістичного способу життя», підбурював національно-демократичні революції і разом з тим жорстко придушував тих, хто намагався вийти за межі системи, заявляв про свою незгоду з її ідеологічними постулатами.

Карибська криза, криваві події в Угорщині, Польщі, Чехословаччині, нарешті, вторгнення СРСР в Афганістан відкрили світові агресивну сутність соціалізму радянського типу. Чорнобильська катастрофа 1986 р. виявила його неспроможність безпечно рухатись шляхами технічного прогресу. Масова еміграція або й просто втеча творчих особистостей за кордон показали справжнє обличчя й спрямованість політичного режиму як антидемократичного, ворожого людині і людяності. Жити при такому режимі могли лише пристосованці. А оскільки це так, пристосованцем став кожен. Соціалістичне суспільство захлснула хвиля посередності, нещирості, подвійної моралі.

Люди споживали мізерно. Благами користувалися досить обмеженими. Вірили в ідеали, сподівалися на краще, жертвували власною долею але... писали свою історію «сірою фарбою на сірому тлі». Безперспективність такого способу життя ставала дедалі очевиднішою.

Другий потік післявоєнної історії також розгортався суперечливо, конфліктно, нерідко через жорстокість і неприховане насильство. Чи можна виправдати, наприклад, ядерні амбіції США і демонстрацію сили бомбардуванням Хіросіми й Нагасакі? Як зрозуміти післявоєнний сплеск расизму і вбивство палкого борця за громадянські права, надію знедолених Мартіна Лютера Кінга? Чи мають об'єктивно-історичне підґрунтя агресія Франції і США у В'єтнамі, окупація беззахисної Гренади, піночетівський заколот у Чилі, десятилітня бойня в Ольстері, вбивство президента Дж. Кеннеді (США) та прем'єр-міністра Швеції У. Пальме?

Ці запитання мають не риторичний характер. Західний світ ішов до демократії через вивітрювання (посилення й заперечення) своєї жорстокості, насильства, як принципу світовлаштування й утвердження людяності як єдино розумної і моральної основи майбутнього цивілізації на цій маленькій Планеті. Першою ластівкою взаємопорозуміння народів став Нюрнберзький процес, який затаврував фашизм як злочин перед людством, культурою, цивілізацією; другою — процес Гельсінський (1972—1975 рр.) — відкрив канали утвердження безпеки й співробітництва в Європі; третьою — руйнація комунізму у Східній Європі, яка поклала край «холодній війні» й утвердила принципи нового світового порядку та нової світової динаміки. Але перемога у третій світовій війні, яка хоч і називалася «холодною», але дуже часто ставала «гарячою», оскільки збройні конфлікти Сходу і Заходу відбувались у всіх куточках Землі, надала США та їх союзникам тільки тимчасову перемогу. Можливі нові глобальні конфлікти.

Повоєнна історія знаменна фактом об'єднання провідних учасників антигітлерівської коаліції для підтримки і зміцнення миру, міжнародної безпеки і співробітництва, тобто народження Організації Об'єднаних Націй, 55-річчя якої людство відзначило у 2000 р.

Принципи, якими зобов'язалися керуватися члени ООН — суверенна рівність держав; добросовісне виконання обов'язків, зафіксованих у статуті; розв'язання міжнародних суперечностей мирними засобами; відмова від загрози силою і т. ін., відкривали в загальних рисах контури нового світовлаштування, які, власне, й утвердилися сьогодні, незважаючи на історичні катаклізми, що все ж таки мали місце в окремих регіонах світу.

Опорними з них стали ідеї демократії, ринкових відносин, пріоритету особистості і загальнолюдських цінностей.

Треба мати на увазі й те, що шлях до цих принципів торували не лише політики, а й учені, науковці, діячі культури, виробничники, підприємці, робітнича молодь і студенти. Огляд повоєнного суспільства під цим кутом зору виявляє його мозаїчним, різнобарвним, яскравим. У 1948 р. з'являється доленосна для науки другої половини ХХ ст. праця Н. Вінера «Кібернетика». Десь на межі 1953—1954 рр. Уотсон і Кірк відкривають структуру ДНК. У 1957 р. здійснюється запуск першого супутника, а в 1961 — політ першого космонавта Юрія Гагаріна. Людство повернуло свої погляди до науки й освіти. Виробництво перебудовує структуру під впливом нових джерел енергії. Світ вступає в епоху розщеплення атома й науково-технічної революції. На горизонті світової суспільної думки з'явилися перші промені теорій «конвергенції» і «єдиного індустріального суспільства», «інформаційного суспільства», «деідеологізації» і «реідеологізації». Світ поступово ставав іншим. Наші ж уявлення про нього, ідеологія, за якою розгорталася практична «соціалістична» діяльність людей по обидва боки океану, застигла в очікуванні якогось вулканічного поштовху, новітнього сплеску пасіонарності для людства, цивілізації загалом. Але нової комуністичної цивілізації не сформувалось. Інший фактор розірвав соціалістичну співдружність. Ним стала ідея націоналізму і створення незалежних держав, які руйнують останні імперії й відкривають народам дорогу до самоутвердження, самореалізації, вільного культурного розвитку. І це не стільки перемога Заходу, скільки самореалізація націй і народів в історичному просторі і часі.

Могутній поштовх розвитку, наданий цивілізації НТР, одночасно виявив і нову низку глобальних суперечностей, які окупували світ енергетичною кризою, демографічним вибухом, екологічною і ядерною загрозою. Пошук розв'язання суперечностей, породжених НТР, став лейтмотивом наукових роздумів мислячої еліти планети.

Андрій Сахаров, зокрема, ініціює заборону зброї масового знищення як такої; Компонер та А. Печчі формулюють нові цілі для людства, А. Швейцер прогнозує повернення до етики фундаментальних моральних цінностей, ряд учених обґрунтовують варіанти відвернення екологічної катастрофи.

З вагомим словом звернулися до людства представники гуманітарної науки, філософії і культури. Як заперечення тоталітаризму, неприйняття насильницького шляху розвитку цивілізації і одночасно як заклик до загальнолюдських пріоритетів і цінностей, утвердження на цій основі нового мислення і нового світового порядку прозвучали фундаментальні праці Оруелла, Банхоффера, Маркузе, Хайдеггера, Хабермаса, Поппера, Ясперса.

Художню культуру людства урізнобарвили абстрактні полотна Поллока. Європейський простір заповнили могутні студентські рухи за мир, демократію і контркультуру. Народи СРСР увійшли у смугу горбачівської перебудови і національного самовизначення. Останню крапку в історії цивілізації ХХ ст. поставили руйнація СРСР і комунізму у Східній Європі, створення цілого ряду незалежних держав і їх заява про намір формувати свою життєдіяльність за типом відкритого суспільства, тобто демократичним чином і на ринкових засадах.

1991-й увійшов до історії роком руйнації Берлінської стіни, розпадом СРСР, утворенням на його терені ряду незалежних держав. Однією з них стала Україна. Цей факт, поза всяким сумнівом, має всесвітнє значення. Він принципово змінив геополітичну ситуацію в Європі фактично в такому ж контексті, як розпад у 1916 р. Австро-Угорської імперії та поділ Європи у 1945 р. на два блоки.

Історично Україна завжди була форпостом Європи на Сході й протистояла натиску тюрксько-ісламського світу. В такому контексті надію на неї покладають західні політологи й сьогодні. Однак цей факт має більш глобальне значення: до світу повернулася нація історична, висококультурна і працьовита. Все це вже незабаром може позначитися на європейському просторі новим злетом творчості, виробництва, науки і культури або стати новим конфліктогенним фактором глобального характеру.

Одним з найтяжчих фактів історії ХХ ст. є факт розвитку глобальних конфліктів і культивуванні жорстокості в політиці та фіксації її в засобах масової інформації і культурі. Власне, історія була жорстокою завжди. Згадаймо хоч би рішення княгині Ольги щодо покарання древлян, європейські інквізиційні процеси, розправи над гугенотами, учасниками селянських повстань тощо. Однак такої жорстокості, якою постала перед людством реальність ХХ ст., історія, відверто кажучи, не зна-

ла. І справа не лише в сталінських ГУЛАГах чи гітлерівських концентраційних таборах. Це все — жахливо. Але в цьому випадку йдеться про інше — про жорстокість масового, беззастережного розповсюдження, формовияву, глибинності.

Парадоксально, але факт — ескалація жорстокості розгорталася з одночасним формуванням у свідомості більшості людей світу світоглядної установки на неприйняття, відторгнення насильства як принципу розвитку цивілізації і одночасно утвердження у якості останнього загальнолюдських пріоритетів і цінностей. Люди переконалися в існуванні якогось внутрішнього світового взаємозв'язку, взаємозалежності і взаємообумовленості майбутнього. Два потоки історії, вимиваючи добро і зло, бурхливо понеслися назустріч один одному. Всі ми стоїмо на порозі нового світу і з надією вдивляємося в майбутнє, очікуючи, як завжди, перемоги добра над злом. І тому є підстави.

Україна є цивілізацією зростаючою. Разом зі світом вона, хоч і не дуже впевнено, модернізується у ХХІ ст., здійснює реформи, утверджує своє власне «Я», самоідентифікуючи себе із своєю культурою, історичною традицією і ментальністю. Україна утверджується, зміцнює свій міжнародний авторитет і водночас гостро, болюче переживає проблеми та суперечності зростання, без чого, власне, не може бути цивілізованого суспільства. Одним з фундаментальних завдань розвитку культури є подолання глобалістики як зовнішньої сили щодо регіональних цивілізацій, економік, культур і повернення до людських цінностей, утвердження ідеології і культури справді гуманістичної спрямованості.

Глобалізація світу має і позитивні, й негативні наслідки. З одного боку, добре, коли усі нації відчують себе частиною людства, під'єднані до глобальних інформаційних структур, до світової економіки і політики. Але глобалізація веде до диктату наддержав, транснаціональних корпорацій, масових культур країн-наддержав, звужує автономію національних держав.

Теоретичні основи глобалістики як самостійного наукового напрямку, як теорії уникнення глобальних катастроф і гармонізації міжнародних відносин розробляються з другої половини 60-х років. Ця теорія асимілювала передові погляди багатьох природознавців і філософів — представників різних шкіл і світоглядів. Становлення глобалістики як особливої галузі наукового пізнання припадає на кінець 60-х — початок 70-х років.

Цілком реальною стала альтернатива: або людство знайде шляхи раціонального розв'язання глобальних проблем, або загине. Саме в зазначений період створювалися математичні, економічні і соціодинамічні моделі розвитку людського суспільства, що містили висновки про необхідність припинення або обмеження економічного зростання і науково-технічного прогресу для збереження природного середовища та економії сировинних ресурсів.

Глобалістичні дослідження головним чином розгортаються у двох площинах: перспективи розвитку людської цивілізації в цілому і окремих регіональних цивілізацій; перспективи входження окремих країн у так звані «західну» або «східну» цивілізації, або ж у світову цивілізацію як співдружність держав і народів. І в першій, і в другій площині аналізу є багато проблем, які привертають увагу дослідників. Але спочатку розглянемо питання перспектив виживання людства в еколого-економічному ракурсі.

Першим застосував ідеї системної динаміки до дослідження глобальних еколого-економічних проблем Джей Форрестер.

Значний внесок у теорію глобалістики і міжнародної безпеки зробили видатні вчені світу після Другої світової війни. Відповідні розробки містяться у працях Н. Бора, Ф. Жоліо-Кюрі, в «Маніфесті Рассела – Ейнштейна» (1955), виступах і публікаціях лідерів країн «делійської шістки» (Аргентини, Греції, Індії, Мексики, Танзанії і Швеції), матеріалах «незалежної комісії», яку очолював У. Пальме (1980–1989), а також «Римського клубу» – міжнародної неурядової організації, заснованої в 1969 р.

Важливе значення в теоретично-науковому пізнанні глобалістики мають доповіді вчених – членів Римського клубу: «Людство біля поворотного пункту» М. Месаровича (США) та Е. Пестеля (Німеччина), групи американських учених на чолі з Дж. Барні під назвою «Глобальні проблеми 2000 року», роботи першого президента Римського клубу Ауреліо Печеї. Саме роботи Дж. Форрестера та А. Печеї поклали початок глобальному моделюванню майбутнього – надзвичайно важливому та перспективному напрямі соціального пізнання і практики. Не можна залишити поза увагою такі дослідження як: «Цілі для людства» Ласло (США), «Перегляд світового порядку» Я. Тінберген (Нідерланди). А ще пізніше світову глоба-

лістику збагатили дослідження таких учених, як Д. Габора (Великобританія), М. Малиці (Румунія), О. Джарині (Італія), Б. Гаврилишина (США). А. Сахарова (Росія). Заслугою Дж. Форрестера та цілого ряду авторів доповідей Римського клубу є сама постановка глобальних проблем як особливих і невідкладних, переміщення їх у центр уваги світової спільноти. Таке ж значення мають і праці А. Печеї. Його монографія «Людські якості» стала своєрідним путівником у цій проблематиці.

Важливе місце в цьому списку робіт займає дослідження Дж. Форрестера та Д. Медоуза (США) «Межі зростання» («The limits to growth»). Поява названого дослідження викликала сенсацію. І це зрозуміло: автори робили висновок, що за умови збереження існуючих тенденцій науково-технічного й світового економічного (виробничого) розвитку в першій половині ХХІ ст. світ очікує «глобальна катастрофа». Автори вносили пропозицію щодо переходу до так званого «нульового розвитку», пізніше — до «обмеженого розвитку».

Група вчених з різних країн, яку очолив професор Д. Медоуз, вивчила п'ять основних систем, що взаємодіють у глобальному масштабі: населення; сільськогосподарське виробництво; природні ресурси; промислове виробництво; навколишнє середовище. У процесі дослідження виявилися наступні тенденції: до 2010 р. такі показники, як населення, промислова продукція і продовольство на душу населення, непоновлювані ресурси, народжуваність, кількість послуг на душу населення будуть різко падати, і навпаки, смертність і забруднення довкілля зростатимуть. Передусім скоротиться видобуток непоновлюваних ресурсів, потім продовольства і т.д. Збільшення ж показників смертності призведе до скорочення населення (демографічної деградації) і промислової продукції.

У дослідженні «Межі зростання» були сформульовані такі висновки: якщо сучасні тенденції збільшення населення світу, індустріалізації, забруднення, виробництва продуктів харчування і виснаження природних ресурсів збережуться, то межі економічного зростання на планеті будуть досягнуті протягом 100 років. Найбільш вірогідним результатом стане раптовий і неконтрольований спад як чисельності населення, так і виробництва. Автори дослідження висловили думку, що існує можливість змінити ці тенденції і створити умови екологічної та економічної стабільності на планеті, які збереглися б і в май-

бутньому. Стан глобальної рівноваги дає змогу людям більше зусиль спрямовувати на ті сфери діяльності, які не пов'язані з величезними капіталовкладеннями і в той же час дають максимальне задоволення (освіта, живопис, музика, релігія, фундаментальні наукові дослідження, спорт, суспільне життя і таке інше). Дослідники стверджують, що технічний прогрес потрібний насамперед для підтримання глобальної рівноваги. На Заході створено досить багато проектів, в яких при дослідженні проблем глобального характеру використовуються методи математичного і соціоекономічного моделювання. Вони містять три-можливі висновки. Більшість учених звертають увагу на небезпеку зростання економічних та демографічних проблем, що можуть набути астрономічних розмірів за дуже короткий термін.

У 1980 р. група американських учених на чолі з Дж. Барні, як ми вже зазначали, представили доповідь президентові США під назвою «Глобальні проблеми 2000 року». Доповідь зацікавила широку аудиторію, була перекладена п'ятьма мовами світу і видана накладом 1 млн прим. У доповіді зазначалося, що до 2000 р. глобальні проблеми можуть вирости до загрозливих масштабів. Тяжке становище у сфері довілля, ресурсів і населення ще більше погіршиться, і це буде значною мірою визначати якість життя людини на планеті. Труднощі мільйонів уже настільки серйозні, що багато людей не можуть задовольняти свої буденні потреби (нестача продуктів харчування, житла, проблеми охорони здоров'я, безробіття тощо). Дослідники стверджували: якщо зберігатимуться існуючі тенденції, то світ буде ще більше перенаселений, більш забруднений, менш стабільний в економічному плані, більш вразливий до потрясінь. Незважаючи на збільшення матеріального виробництва, люди будуть набагато бідніші. В 2030 р. населення Землі, згідно з прогнозом, налічуватиме 10 млрд чоловік, а в кінці ХХІ ст. — 30 млрд. Валовий національний продукт у менш розвинутих країнах залишиться низьким. Розрив між багатими і бідними країнами збільшиться. Нестача питної води в регіонах стане гострішою. 40 відсотків лісового покриву в країнах, що розвиваються, зникне. В усьому світі відбуватиметься серйозне погіршення ґрунтів унаслідок ерозії та опустелювання. Концентрація в атмосфері вуглекислого газу та хімічних речовин, що руйнують озон, збільшуватиметься швидкими темпами. До 2050 р. може суттєво змінитися клімат. Близько 20 відсотків всіх видів

рослин і тварин зникнуть безслідно. Зниження здатності навколишнього середовища підтримувати життя вже спостерігається у деяких районах світу і може поширюватися далі. Здатність планети підтримувати життя населення може бути вичерпана вже протягом життя кількох поколінь.

У дослідженні «Становище світу. 1984», що випустив американський Інститут світової вахти, також висловлюється ряд рекомендацій щодо збереження довкілля та природних ресурсів для забезпечення функціонування «життєздатного суспільства».

У книзі французького еколога А. Бомбара «Врятувати життя» йдеться про те, що промисловий прогрес цивілізації веде до руйнації навколишнього природного середовища, включаючи флору і фауну. Автор також замислюється над можливістю подальшого виживання людини. А. Бомбар пише, що природні умови та енергетичні ресурси мають свої межі, а небажання або неспроможність зважати на це можуть призвести до катастрофи. Згідно з даними, отриманими за допомогою штучного супутника, рослинний світ Північноамериканського континенту щорічно відновлює лише 68 відсотків кисню, що споживається в основному промисловістю і транспортом. Інакше кажучи, кисень відновлюється з дефіцитом в одну третину. Кожен підприємець прекрасно розуміє, якщо він щорічно втрачатиме третину свого капіталу, то через три роки збанкрутує.

На жаль, оцінки та прогнози вчених щодо розвитку світової глобалістики не лише не сприймалися в належному їх значенні, а й активно заперечувались. У радянській літературі ці дослідники йменувались не інакше, як «буржуазні реформісти», які заперечують класову боротьбу, затіняючи її нібито надуманою проблематикою, що автоматично розв'язується перемогою комунізму у світовому масштабі. Перебіг подій у світі, зокрема розвиток виробничо-економічних процесів, науково-технічний прогрес, демографічна ситуація, ускладнення екологічного становища засвідчили правильність зроблених висновків та прогнозів.

Утім, критика «глобалістів» розгорталася не лише в радянській, а й у західній літературі. Так, з критикою ідей та прогнозів Римського клубу виступив американський футуролог Герман Кан. У своїй роботі «Наступні двісті років. Сценарій для Америки і всього світу», що була присвячена 200-річчю США, Г. Кан і його співавтори прагнули встановити у правах

«концепції прогресу» на противагу теоріям «меж росту». Дані теорії, на думку авторів, небезпечні, оскільки негативний, песимістичний прогноз дезорієнтує людей. Позбавлені надії люди здатні впасти у відчай, втратити енергію і мету, в той час як «безвідповідальні та енергійні діячі», використавши це, можуть захопити владу — так вважав Г. Кан та його однодумці. Перспектива соціальних перетворень і потрясінь для прибічників Г. Кана, здається страшнішою, ніж можливість вичерпання природних ресурсів Землі і забруднення навколишнього середовища.

У 1984 р. за редакцією Дж. Саймона та Г. Кана вийшла книга «Багата планета. Відповідь на «Глобальні проблеми 2000 року». В ній автори критикували висновки доповіді президентові США 1980 року. Г. Кан назвав їх «безнадійно неправильними». Адже він вважав, що довкілля і більшість екологічних систем є достатньо стійкими і здатні самоконтролюватися і самооздоровлюватися, інакше нічого в світі не дожило б до нашого часу.

Ряд західних геополітиків вважають, що вперше проблеми глобалістики, зокрема, демографічну проблему, порушив англійський економіст і священник Томас Мальтус (1766 — 1834), і звертаються до його теорії як до першого наукового глобалістичного досвіду. Як відомо, Т. Мальтус сформулював так званий природний закон народонаселення, згідно з яким приріст населення відбувається в геометричній прогресії, а засобів існування — в арифметичній. На його думку, внаслідок цього світові загрожує абсолютне перенаселення; у постійній боротьбі за місце під сонцем слабкі повинні загинути і поступитися місцем сильнішим і пристосованішим. Щоб цього не сталося, на думку вченого, людство повинне регулювати народжуваність, обмежувати його в тих межах, які диктуються наявними засобами для існування. І хоч в радянській літературі Т. Мальтус однозначно інтерпретувався як «запеклий ворог трудящих класів», який, спекулюючи на фактах, сконструював «знаряддя боротьби проти трудящих в інтересах імперіалістичної експансії», серйозні теоретики до його думки все ж дослухалися. Розвиток цивілізації показав, що постановка проблеми щодо регулювання дітонародження Т. Мальтусом мала сенс. Більше того, в другій половині ХХ ст. людство на повний голос заговорило про демографічний вибух у деяких регіонах, зокрема в Азії і Африці як глобальну проблему сучасної цивілізації. Інша справа — як її

розв'язувати. Певна річ, засоби, запропоновані Т. Мальтусом, цивілізаційними назвати важко.

Щодо української дійсності, то наріжним каменем у становленні теорії глобалістики стали праці академіка В. Вернадського, який зазначав, що людина в сучасному світі може і повинна діяти та мислити не тільки в аспекті певної особи, сім'ї, людських спілок та держав, а й у планетарному масштабі. Висунута В. Вернадським наукова концепція трансформації біосфери в ноосферу фактично являє собою схему ієрархії філософсько-політичних, природничо-наукових і техніко-економічних аспектів глобальних проблем. В. Вернадський розмірковував так: утворенню біосфери, яка складається з живих організмів, косних природних тіл та біокосних утворень (грунт, поверхневі води тощо), сприяв розвиток життя на Землі. Жива істота становить у біосфері за вагою 0,01 відсотка. Проте сама вона являє в біосфері основу, наймогутнішу геологічну силу, бо процеси в живому відбуваються швидше в історичному часі, ніж у геологічному. Вчення Вернадського про ноосферу дає підстави вважати його предтечею теорії глобалістики. Значний внесок у теорію глобалістики і міжнародної безпеки зробили видатні вчені світу після Другої світової війни.

Означена проблематика тривалий час залишалася за межами теоретичних пошуків вітчизняних учених. По суті справи лише в останні двадцять — двадцять п'ять років з'явилися публікації подібного плану. Щоправда, певне висвітлення теми можна знайти в роботі «Історичні есе» Івана Лисяка-Рудницького. Досить довго невідома широкому науковому загалу, ця робота залишалася своєрідною «зачарованою красунею» української геополітичної думки, з нею ми отримали змогу ознайомитися лише в 1994 р. До цього треба додати і роботу Степана Рудницького «Україна з становища політичної географії», видану в Мюнхені. У наші часи до осмислення цієї проблематики прилучилася плеяда талановитих вітчизняних учених. Ідеться, зокрема, про роботи В. Бар'яхтара, В. Вергуна, М. Голубця, В. Геєця, В. Горбуліна, Я. Дашкевича, С. Дорогунцова, М. Долішнього, М. Дністрянського, В. Крисаченка, В. Кременя, М. Кірсенка, Б. Коневої, М. Кулініча, В. Кухара, Ф. Липи, В. Мороза, С. Пирожкова, Ф. Рудича, К. Ситника, О. Тимченка, В. Ільченка, В. Манжолі, В. Шевчука, інших дослідників. Їхній науковий доробок засвідчує, що глобалістична проблемати-

ка вже стала безпосереднім предметом вітчизняної науки й що її осмислення ведеться на такому ж високому рівні, як і західними вченими.

Відвернення загрози світової ядерної війни й забезпечення мирних умов для розвитку всіх народів; подолання розриву економічного рівня прибутку на душу населення розвинутих країн та країн, що розвиваються; ліквідація злидарництва та неосвіченості в планетарному масштабі; застереження від екологічної катастрофи — забруднення світового океану, атмосфери, довкілля; регулювання зростання народонаселення; забезпечення населення продуктами харчування, енергією — ось низка проблем, які потребують невідкладного розв'язання. Деякі дослідники до цих проблем відносять також проблеми охорони здоров'я, освіти, формування соціальних цінностей тощо. Не можна сказати, що ці проблеми раніше не існували. Вони, звичайно ж, були, але не в такому масштабі і не з такою загрозою для цивілізації. Тривалий час вони розглядались як локальні. Однак на початку ХХІ століття, коли взаємозв'язок і взаємозалежність між державами, діяльність людини, посилені засобами науково-технічної революції, набули планетарного характеру, про їх локальність уже не могло бути й мови. Вони стали глобальними і лише як такі можуть бути адекватно осмислені й розв'язані.

У сучасному світі налічується понад шість десятків глобалістичних проблем, які є своєрідними індикаторами кризи сучасної цивілізації. Розглянемо лише деякі з них. На першому місці тут — проблема відвернення загрози війни.

Загроза загибелі цивілізації внаслідок ракетно-ядерного чи іншого конфлікту стала суворою реальністю з того періоду, як з'явилась зброя масового знищення — ядерна, хімічна, бактеріологічна. Руйнівна сила нагромадженої у світі лише ядерної вибухівки у 10 тис. разів перевищує сумарну потужність боєприпасів, використаних у двох світових війнах. В арсеналі кількох держав — 220 млн літрів хімічних речовин, один міліграм яких є смертельною дозою для людини. Нищівна сила зброї за повоєнний час збільшилась у 200 разів. Інтенсивно розробляються нові засоби масового знищення: променева, психотропна, радіологічна, геофізична, інфразвукова, космічна та інші види зброї. Накопичивши величезні її арсенали, людство опинилось у полоні можливості несанкціонованої ядерної війни, ризик ви-

никнення якої за останні десятиріччя зріс майже стократно. Проблема відвернення війни й збереження миру на планеті стала воістину глобальною. Завершення так званої «холодної війни» суттєво ситуацію не змінило. Доки існують ядерні та інші арсенали, загроза знищення цивілізації не може вважатися знятою. Проблема миру й нового — мирного — світового порядку залишається найнагальнішою і злободенною.

Про це, зокрема, говорили учасники міжнародного симпозиуму (Тбілісі, 1997 р.) — представники ЮНЕСКО — Девід Адамс, Януш Симонідес, Кішор Сінгх, Дан Сміт, Фелікс Марті, Володимир Ломейко та інші, теоретичними зусиллями яких у світовій глобалістиці викристалізувалася проблема формування культури миру. Пріоритет у постановці цього завдання належить Генеральному Директорові ЮНЕСКО Фредеріко Майору. Ідея культури миру не обмежується концепцією миру як відсутності війни, підкреслює Ф. Майор. Йдеться про «позитивний» мир, основами якого є взаєморозуміння, терпимість, економічний і соціальний розвиток, демократія і свобода. У світі, де всі підрозділи стають дедалі взаємопов'язанішими, такий мир стає нагальною потребою. Однак досягнення його наштовхується на зростаючі перепони. Потенційних джерел конфліктів існує безліч. Однак ключовим є інше — насильство. Замість того, щоб нав'язувати «своє» силою, ми повинні навчитися йти на діалог — переконувати, а не перемагати. Ми повинні безапеляційно відмовитися від насильства. Головне в наш перехідний час — перехід від логіки сили до сили розуму, тобто від культури війни до культури миру (Див.: *Культура Мира и Демократии.* — М., 1997. — С.23).

Події на Балканах, у Чечні, на Близькому Сході і в ряді інших регіонів світу порушену проблему якщо й не заперечують, то в усякому разі відсторонюють. Утвердження культури миру в планетарному вимірі затримується. Світ знову, як і в роки «холодної війни», вступив у нове випробування. Витримати виклик часу є нагальним завданням прогресивних сил світу. Альтернативи мирному врегулюванню світового порядку немає. І якщо цивілізація прагне вижити, вона має рухатися курсом миролюбності як єдиної ідеології й культури майбутнього.

Не менш важливою серед глобальних проблем сучасності є проблема народонаселення. Поглянемо на факти: від початку ХХ ст. населення світу збільшилося з 1,5 до 5,6 млрд,

тобто в 3,5 разу, тоді як попереднє його потроєння тривало 1900 років. Від 70-х рр. темпи народжуваності перевищують темпи приросту сільськогосподарської продукції. Особливо різко зросла народжуваність у країнах третього світу. Як передбачають футурологи, до 2050 р. населення Землі становитиме 10,7 млрд чоловік. Якщо взяти за приклад таку країну, як США (тобто рівень її розвитку), то Земля зможе прохарчувати 157 млрд осіб. Але можна сказати, що цього ніколи не станеться. В цілому ж, як вважають деякі вчені, планета зможе прохарчувати 10 млрд населення. На нашу думку, це трохи занижена цифра, хоча в найближчі роки гостріше постане проблема ресурсів, насамперед продуктів харчування.

Професор Кембриджського університету у Великобританії Е. Гідденс, виходячи з цього, відзначає, що виробництво продуктів харчування безпосередньо пов'язане зі світовим голодом. Подолання загрози світового голоду є проблемою, розв'язанням якої мають займатися всі народи, а не лише країни, де ця загроза проглядається вже неозброєним оком. Як тут не згадати Т. Мальтуса, не звернутися до пропозицій щодо регулювання дітонароджуваності, розгортання стратегії розвитку, яка б урахувала означені потреби і пріоритети. Звичайно, сучасні вчені пропонують інші засоби. Як зазначає В. Крисаченко, «визначені тенденції динаміки зростання народонаселення та кількості продуктів харчування ще більше загостряться в недалекому майбутньому. Адже перша з них має стійку тенденцію до зростання, друга ж — істотно гальмується. Як же має розв'язуватися проблема? Очевидно, — розмірковує вчений, — якщо не ставити під контроль народжуваність (різними методами — від пропаганди до примусової стерилізації), то найрадикальнішими заходами є: збільшення посівних площ, з одного боку, та інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, з іншого. В обох випадках мета одна й та сама — збільшення кількості сільськогосподарської продукції. Практика свідчить, що перший шлях може привести до бажаних наслідків, однак лише певною мірою. Перепона тут зрозуміла — обмеженість екологічної ємності природної ніші людини в біосфері. Перевантаження цієї ніші, як відомо, призводить до руйнації і біосфери, і людських популяцій. Другий шлях перспективніший щодо продуктивності, але також таїть у собі численні пере-

пони для людини» (Крисаченко В. Екологічна культура. — К., 1996. — С.138).

В Україні проблема народонаселення розгортається в зворотному напрямі: внаслідок багатьох причин іде процес скорочення (вимирання) населення. Цю тривожну тенденцію потрібно переломити, створивши відповідні умови для гармонізації розвитку, проаналізувавши ситуацію у повному обсязі глобалістичних вимірів.

Важливою проблемою сучасної глобалістики є подолання розриву між економічно розвинутими і відсталими країнами. За обсягом виробленого національного продукту серед 20 країн світу найбагатшими вважаються Канада, США, Швейцарія, Швеція, Норвегія. Одним з індикаторів визначення багатства країни є річний обсяг усіх товарів і послуг з розрахунку на душу населення. Є група країн, у яких обсяг виробленого продукту на душу населення наближається до індустриальних країн. Це нафтові країни Близького Сходу. Колишній СРСР та країни Східної Європи мали нижчий рівень доходів на душу населення порівняно з Японією та країнами Західної Європи. Більшість бідних країн світу — в Африці та Азії. Населення 40 найбагатших країн має прибуток у 20 разів більший, ніж бідних країн. Учені передбачають, що відстань між бідними та багатими країнами світу зростатиме. А це — джерело загрози стабільності й взаєморозумінню, миролюбній спрямованості світового порядку, джерело можливого конфлікту «локальних соціумів». Отже, рівень життя в світі потрібно врівноважувати, сприяючи подоланню кризових процесів у країнах, що розвиваються, із слабким економічним потенціалом, як і в тих, які переживають трансформаційні періоди.

«Обмеження економічного зростання», запропоноване представниками Римського клубу, має певні кордони й не може автоматично проектуватися на всі держави світу. Як зазначають М. Долішній і В. Кравців, «заклики до припинення економічного росту задля глобального екологічного порятунку автоматично переносять високі життєві стандарти розвинутих країн на всі інші. Тим самим фактично перекладається відповідальність за майбутні покоління на невинних. У цьому випадку діятиме тільки друга частина відомого принципу «один за всіх, усі за одного». А тепер спробуємо відповісти на таке запитання: а чи існують універсальні механізми регулювання економічного роз-

витку в глобальному масштабі? Якщо навіть визнати, що панацеєю від екологічної катастрофи є відмова від подальшого економічного розвитку, ігноруючи при цьому норми справедливості щодо діяльності населення планети, то готовність суспільства безболісно підкоритись такій перспективі виглядає дуже сумнівною...» «На наш погляд, — продовжують учені, — першочергової уваги заслуговують два принципових питання. По-перше, якими показниками можна вимірювати потенціал зростання і які їх критичні значення? Мається на увазі, на якому рівні розвитку перед суспільством «засвітиться» червоне світло? По-друге, якщо людство визнає принципи гуманності і право кожного на достойне життя, то чи справедливими будуть заклики до обмеження економічного росту для країн, що розвиваються, де сьогодні проживає абсолютна більшість населення планети. Рівень його забезпечення матеріальними, соціальними та екологічними благами є набагато нижчим у порівнянні з незначною кількістю економічно розвинутих держав» (Долішній М., Кравців В. Економічний розвиток і екологічна безпека. // Проблеми сталого розвитку України. — К., 1998. — С. 71).

Найбільшу загрозу світові становить екологічна проблема, яка дедалі загострюється. Сучасна екологічна ситуація поставила людство на межу екологічної катастрофи. Людина, довкілля та суспільство — це нерозривні поняття. Не можна розв'язувати важливі проблеми сучасної цивілізації без розумної взаємодії суспільства та природи. Досі людина була ніби поза природою, відчувала свою владу над нею. Порушення природних циклів, внесення небезпечних змін у навколишнє середовище, зазіхання на рівновагу біосфери, зміна умов відтворення природних ресурсів призводить до деградації та забруднення довкілля і створює реальну загрозу життю на Землі. Видається обґрунтованим песимістичний прогноз одного із засновників Римського клубу А. Печеї, який писав, що «людське майбутнє стає абсолютно непередбачуваним... і тепер виявляється більш утопічним і похмурим, ніж колись у минулому». Багато хто з екологів, політологів і культурологів вважає, що незабаром стане реальністю античний міф, згідно з яким природа помститься людині за те, що вона посягнула на її таємниці і спробувала панувати над нею.

Несприятлива екологічна ситуація в Україні різко погіршилася після катастрофи на Чорнобильській АЕС, хоч і до цього

була незадовільною. Власне, загальний стан виробничого потенціалу України не можна означити інакше, як екологічно загрозливий. «Історично склалося так, що на території України інтенсивно розвивались виробничі структури на основі технічних та технологічних схем, що практично вичерпали свої економічні та соціальні можливості. Це обумовило інтенсивне забруднення навколишнього середовища. Процесами цього забруднення, — робить висновок Президент НАН України Б. Патон, — ми не управляємо й не прогнозуємо його можливі негативні екологічні, економічні та соціальні наслідки» (Проблеми сталого розвитку України. — К., 1998. — С. 5).

Екологічна проблема поглиблюється кризою, зумовленою зростаючими вимогами щодо розвитку людини як особистості (індивідуальності) й як суспільної істоти — громадянина держави та світу (створення умов для її майбутнього, здоров'я, соціальний захист, працевлаштування, побутові умови, дозвілля і т. ін.). В індустріально розвинутих країнах умови життя населення значно змінилися на краще. Це стосується і країн третього світу, хоча водночас у більшості з них населення й досі перебуває у скрутному становищі. На жаль, за роки незалежності переломити ситуацію в Україні не вдалося; питання соціального захисту, харчування, життєоблаштування молоді, людей пенсійного віку і незахищених верств населення знаходяться в занедбаному стані. Особливо загрозливо складається ситуація із станом здоров'я населення. Скоротилася тривалість життя. Збільшилася смертність. Нещодавно з'явилися хвороби, яких ми не згадували 30—40 років (туберкульоз, дифтерія, малярія, холера, тиф та ін.). Розмірів епідемії набуває СНІД. У більшості областей України смертність людей набагато перевищує їх народжуваність. Як прогнозують учені, якщо цей процес триватиме, через кілька десятиріч українська нація може суттєво зменшитися.

До глобальних проблем сучасної цивілізації, безперечно, відноситься й проблема міського перенаселення — урбанізації. З розвитком великих міст виникають непередбачені соціальні та екологічні проблеми. До них належать затори вуличного руху, надмірне споживання енергії, нестача води, забруднення повітря, нагромадження відходів, шкідливий вплив шуму на жителів міста. Загострення соціальних проблем міст спричинене швидким зростанням міських витрат і скороченням джерел

прибутків. Міграція людей з середнім та високим рівнем прибутків, а також комерційних і промислових підприємств у приміські зони стали причиною скорочення надходжень від податків, зростання безробіття та кількості безпритульних. В Україні загалом процес урбанізації за своїми масштабами поки що не досяг критичного рівня. Але у таких містах, як Київ, Одеса, Ялта, Дніпропетровськ, Харків, Донецьк, виявляються ті самі проблеми, що й у найбільших містах світу.

Не менш загрозливою постає й проблема руйнації духовного середовища суспільства. Із середини ХХ ст. людство заговорило про своєрідний стрибок у розвитку світової духовної культури. Одночасно виникло таке явище, як «масова культура», яка ігнорує особливості регіональних, релігійних або класових субкультур, претендуючи на охоплення і підкорення культур усього світу, його культурну «колонізацію». Найрельєфніше цей процес охопив США. Американський політолог З. Бжезинський писав: «Якщо Рим дав світові право, Англія — парламентську діяльність, Франція — культуру і республіканський націоналізм, то США дали світові науково-технічний прогрес і масову культуру». Подолання «масовізації» життя і культури, про загрозу чого яскраво і переконливо писали у свій час О. Шпенглер і Х. Ортега-і-Гасет, постало як завдання, поза вирішенням якого цивілізація не має майбутнього. Актуальним воно є й для України. Україна потребує духовного відродження. Такі елементи культури, як література, театр, освіта, наука, музеї, кіно опинилися у кризовому стані. Відбувається проникнення на наші терени космополітичної «масової культури». Вочевидь, поряд з розбудовою державності, створенням ринкової економіки потрібна нова культурна політика й не менш обґрунтована культуротворча практика, які нині здійснюються через протистояння одне до одного.

Дослідження, проведені ученими-гуманістами, містять усвідомлення невідтворюваності змін, що відбуваються у світі і створюють загрозу руйнування всесвіту, звертають увагу на необхідність зосередити зусилля міжнародної громадськості на відверненні цієї загрози. Підвищення значення глобальних проблем зумовлює зростання взаємозалежності учасників світового співтовариства, робить усе людство в умовах суперечливої структури відносин між різними країнами, регіонами, партіями, суспільними рухами активно діючим об'єктом історичного руху.

Будь-який соціальний прогрес у наш час можливий лише за умови розв'язання світових глобальних проблем, відвернення їх загрози, яка накочується на людство черговою хвилею, майстерно і ґрунтовно описаною Елвіном Тоффлером та іншими корифеями світової глобалістики (Див.: Тоффлер Елвін. Третя хвиля. — М., 1999).

Майбутнє людства залежить від того, як, в якій формі і яким способом будуть вирішені основні суперечності історичної епохи. Сучасна ситуація як ніколи потребує знання основних тенденцій світового соціального розвитку, і насамперед тих, які спричинили й поглиблюють кризу світової цивілізації. Тому нагальним завданням нового осмислення сьогодення і майбутнього розвитку суспільства є врахування загальнолюдських інтересів, подолання військового протистояння, формування цілісної і взаємопов'язаної світової співдружності, гуманізація і екологізація сучасної цивілізації. У вирішенні цих завдань не останню роль відіграє політика, яка дає змогу не лише фіксувати особливості розвитку сучасної цивілізації, а й активно впливати на цей процес. Слово України у розв'язанні глобальних проблем сучасної цивілізації також має стати вагомим.

Сучасний світ — складний і суперечливий. Інтенсивне наростання проблем у сфері глобальної політики на порозі третього тисячоліття наблизило цивілізацію до критичної межі. Історичний процес набув характеру відносної непередбачуваності. Особливо драматична ситуація у світі складається через загострення світових соціально-політичних проблем, які пов'язані між собою і впливають на всі сфери життя суспільства. На часі — відмова від використання сили, застосування ефективних гарантій економічної та екологічної безпеки, реалізація на практиці таких понять, як суверенітет, незалежність, рівні права, соціальний захист і т. ін. Нині ці аспекти досліджуються політологами, соціологами, футурологами, іншими спеціалістами. З більш як 200 країн світу немає жодної, яка б не була пов'язана тією чи іншою мірою зі згаданими аспектами існування суспільства. Включена в цей процес і Україна. Опрацювання нової ідеології співпраці держав і народів, нових цілей розвитку культури і особистості вимагає подолання негативів глобалістики з урахуванням світового теоретичного і практичного досвіду, власних умов та особливостей.

Але тут потрібен «рух назустріч» як західних ліберальних демократій, так і країн, які прагнуть позбутися бідності, тоталітаризму, економічної і політичної нестабільності. І ця проблема дуже складна. Часто за розмовами про демократію, про вільний ринок фінансів, ресурсів, робочої сили ховається жорстка політика захисту національних інтересів найбільш економічно могутніх держав.

Сучасний лібералізм після переможної для Заходу «холодно-гарячої війни» все більше демонструє неприховане зверхне ставлення до бідних країн, бажання передоверити ринку розв'язання питання про розподіл доходів. А це означає, що економічна і культурна відсталість бідних країн буде законсервована назавжди. Більше того, ліберальні теорії глобального відкритого суспільства дедалі частіше обґрунтовують економічний і політичний експансіонізм і гегемонізм, вимагаючи відкриття кордонів країн другого і третього ешелонів розвитку для безперешкодного втручання у внутрішні справи цих країн економічними і військовими засобами. «Виховні акції» щодо країн з «незадовільною поведінкою» стають звичними для «Великої сімки», блоку НАТО, які навіть не звертають уваги на ООН. Така політика таїть у собі загрозу нових глобальних конфліктів. Водночас країни «Великої сімки», «Об'єднаної Європи» закривають свої ринки для напівбідних і бідних країн, вводять нові перепони для емігрантів, нові ліцензії і квоти для постсоціалістичних країн.

Прогнозуючи зміни в економічному і політичному розвитку світової цивілізації, в соціокультурному кліматі ХХІ ст., нескладно передбачити, що антигуманні дії викличуть адекватну протидію. Знедолена частина людства може дати жорсткі відповіді на виклики дегуманізованої ідеології, яка слугує не правді та істині, а егоїстичним інтересам.